

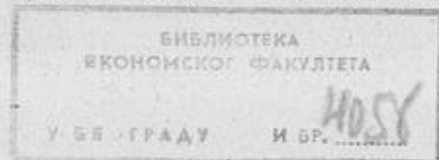
БРАСТВО

XXVII

Брат је мио, које вере био

Издавање ове књиге потпомогнуто је из Задужбине Ленке Бељанице

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА — СТРАХИЊИЋА БАНА 75.

Успомене Ристе И. Иванишевића, Мостарца

Ристо Иванишевић (1842—1913.) био је угледан трговац у Мостару. Отац његов Илија стекао је леп глас и имање као солидан ћебеџиски мајстор, у једном занату који је у Мостару све до иза друге половине XIX века био један од најразвијенијих. Његова три сина Ристо, Тодор и Митар одала су се трговини. Од њих је Ристо био национално најактивнији и највише цењен и у сваком другом погледу. Своје васпитање добио је искључиво у Мостару; после је свој видокруг нешто проширио дугим бављењем у Трсту и честим путовањима и нарочито интензивним читањем. Ристо Иванишевић био је познат књигољубац све до своје старости. Постао је члан мостарске црквене општине и то школски татор. Као такав он је много радио за напредак школе, а уредио је, уз то, примитивно али ипак добро, архив и библиотеку општинску. Осамдесетих година био је међу покретачима мостарског певачког друштва „Гусала” и годинама је остао у управи тог друштва на најважнијим положајима као потпретседник и претседник, све док га год. 1896. није сменио А. Шантић. Његовом иницијативом отворена је у Мостару, уз „Гусле”, и прва српска јавна читаоница. Тако је од тог друштва створено средиште целог омладинског покрета у Мостару, који је деведесетих година стекао онако леп глас том живописном граду. Р. Иванишевић је имао интереса нарочито за хисторију и скупљао је све што је могло имати неке вредности. Његовом заслугом очували су се делови веома важног *Мостарског* или *Манојловог Еванђеља* из XIV века, које је подробно проучио М. Сперански и које је Иванишевић после поклонио С. К. Академији; неке његове предмете описивао је В. Вулетић Вукасовић; а неки примерци његове збирке старог новца корисно су послужили г. М. Решетару за његову *Дубровачку Нумизматику*.

Пред крај живота, везан дугом срчаном болешћу за собу, он је почео да пише своје успомене. Хтео је и тим да буде од користи људима, који су се бавили хисторијом. Као образац узео је старије мостарске писце, Прокопија Чокорила и нарочито Јоаникија Памучину, чије је мемоарске списе о прошлости Мостара и Херцеговине читао с нарочитим уживањем. Те његове успомене, писане прилично не-

вешто, с уским видокругом, с мало запажања, немају несумњиво неки већи значај. Смета им, са хисториске тачке гледишта, и то, што нису писане непосредно, него после другог низа година, кад се, можда, понешто заборавило или померило; и, даље, што су писане само „из главе“, а не, бар делимично, и на основу каквих писама или друге које врсте докумената. Па, ипак, и поред тих недостатака, ове *Успомене* имају извесне вредности; у првом реду за локалну историју Мостара, а после и за историју Херцеговине и турске владавине у нашим земљама уопште. Р. Иванишевић није имао веза са људима већег хисториског значаја, нити је имао прилике да учествује у неким крупнијим акцијама, — али је његово казивање занимљиво као причање просечног човека из народа, који је ствари гледао са извесног, истина, локалног становишта али са осећањем које је било израз готово целе српске и православне средине.

Ове *Успомене* преписао је с рукописа Р. Иванишевића и средио за штампу г. Милан Ђуковић, његов зет, дугогодишњи директор сарајевске гимназије и сад народни посланик. Он је верно чувао текст оригинала, да се не би изгубио карактер стила и извештај локални колорит речника и фразе. Мени је оставио слободу да из текста изоставим оно, што би било неважно или што се код других неких писаца налази већ записано потпуније или боље.

В. Ђоровић

Из времена Али-паше Ризванбеговића

1. Кад су ми узели први харач. Рустан-бег, Али-паше Ризванбеговића син.

Кад сам био мали, не знам је ли ми било шест година, отприлике било је 1849 или 1850, заишту на ме харач да плати, наравно, у оца ми, и тако су питали и у осталих, те мој отац и Петар Бурлица (и у њега су искали харач на сина му Миху), мене поведе наш слуга, не знам или ме је носио или водио, и тако и Бурличин слуга Миху, — и пође отац и Петар Бурлица с нама пред Рустан-бега, Али-паше Ризванбеговића сина, у његову кућу гдје је данас Митрополија. Изведу нас преда њ: он се извалио на јастук, крупан човјек, у лугастом ћурку, те му се моли отац и Бурлица да смо мали, да нисмо још за харача; кажу: да им метнемо хљеб, умрли би од глади, не би могли начети и јести! (хљеб се онда од јечма кухао, голем на лопару, по пет шест ока). — Он каже: „Види колике су им главе, велики властели!“ — те зовну некаква његовог слугу, те му рече: „Хајде, нека нам плате харач, и удрите им по 20 штапа“ — оцу и Бурлици, те нас поведоше, те пред ћошком у ход-

нику сретну Нику Грабовца, терзибашу, и он пита: „Гдје сте ви били, Илија?“ Отац му каза све, и Нико носаше у ћагету фесове, те уљезе у ћошак, те каже Рустан-бегу: „Турске ти вјере, бег, прођи се штапа и ђавола, нека плате харач, па нек иђу!“ те он зовну онога слугу и каже му: „Нека плате харач, па нека иђу, немојте их бити!“ — и тако Нико спасе од штапа. — Знам добро кад су ме водили уз камене басмаке уз које смо изишли у ходник, куда су нас увели у ћошак и стали за трабозане, и Рустан-бега како се извалио. Шта су говорили, не памтим, него ми је отац ово причао. Знам и Нику да смо среди у ходнику.

Још се сјећам табије гдје се данас развија барјак. Она је била још онолико висока, и бијаху на њој пендери и на сваком по топ, а горе по врху коци узидани у зид од табије и на коцима главе од људи: било их је доста, па пухни вјетар па им перчинима маше и љуља. — Ово сам тада видео као дијете од шест година.

2. Долазак Омер-паше у Мостар.

Кад је Омер-паша дошао у Мостар, изишли су преда њ сви конзули на коњима, наши виђени грађани, како православни тако и Турци, војничке и цивилне власти — ишли су до Потпорим, а наша школска дјеца до у Сутину гдје је јеврејско гробље, те се уредила дјеца два и два и пјевају му пјесму које се сада не сјећам. Он јахаше на добру доратасту ату, око њега јашу конзули, са десне стране руски конзул Безобразов на кулатастој његовој доброј бедерији. Омер-паша бијаше — висок човјек, лијепа струка и виђен, просиједио браде, потшишане вас искићен разним орденима — никад на једном чиновнику до данас нисам видео онолико ордена. За њим дођоше му једеци, све атове воде у поводу, отприлике било је десет, а за њима мазге са малијем од туча бронзама на врату, те бронзе звекећу, и на мазгама натоварено његово посуђе; било је мазги доста, отприлике петнаест, а воде их за оглав у дугијем антеријама, тако и атове, Туркуше коњушари од ћутаније, тако свијет говораше. А дошле су му жене и робиње. Бијаху два тахтеревана, те их носаху по двије мазге, једна напред, а једна назад, на мазгама од каиша преко самара намјешћено, те са једне и друге стране ручице од тахтеревана свезане на обје мазге, а унутра сједе жене му, а мазге воде за оглав оне у дугим антеријама Туркуше. — Пратио га је аскер, пјешаци и коњаници (сухарије) са копљем и на копљу мали црвени барјаци, и музика је на коњима свирала, те би се људи чудили како се коњи не

Ово ми је причао покојни отац:

Кад је Омер-паша дошао први пут у Босну да узме војнике и умири Бошњаке, мислим, било је године 1850, знао је добро, ако се Срби херцеговачки удруже с Али-пашом Разванбеговићем, да неће ласно прећи ни свршити као у Босни, те позове херцеговачке главаре. Знам да је био Богдан Зимонић из Гацка, Ђетко Радовић из Невесиња и још много њих, преко двадесет, па се лијепо обуку, доламе, фермене, токе на фермене, златне џамадане, око главе траболозе и крмезове, на добрим коњима, до бро оружје, леденице за пасом, венедици и срмали ножеви, — те их је примио и с њима разговарао. Питао је: „Чија вам је земља?“ — „Турска“. — „Каква турска? Није, биће ваша сва. Чија вам је стока?“ — „Турска“. — „Биће ваша. Само ако се не здружите с Турцима, вашим и царскијем крвницима, све што је њихово, биће ваше; само да дочекате и побијете Турке!“ — те устане, извади златан крст из долафа и покаже им: „Видите!“ те пољуби крст и река не: „И ја сам, браћо, Србин к'о и ви, те ћу све то за вас снимити“, те је сваког даровао, те како је ко дошао у своје братство, казао је: „И то ми је везир рекао“, те све припремали да дочекају Турке. Богдан Зимонић скупио своје Гачане те сишао у Свињац-Планину између Ријеке и Брадигну војску у Брњач, те око пута сасиједи буковину и запали, мислећи да ће туда наљети Ибрахим-ага, кавазбаша Али-пашин са војском коју је био повео против Омер-паше. Њему неко докажи, те окрени другим путем.

Утом Омер-паша уљеглао у Мостар и ухвати Али-пашу. Онда је рекао: „Кажите оним невесињским и гатачким кнезовима нека истресу оно из ушију, ништа онако бити неће!“ — Ово ми је причао Богдан Зимонић.

Пошто је Омер-паша уредио Херцеговину и узео аскер, крену преко Дувна у Босну, а друге Мостарце повеза те преко Сарајева посла у Стамбол. Али-пашу и сву његову породицу повео је са собом. Синови Али-пашини ишли су прешке, Али-пашу узјахаше на губаву мазгу, а жене и дјецу на коње.

Пошто је одведен Али-паша, турске власти у Мостару оснују мутесарифлук, а по другим варошима кајмеканлуке и мудирлуке. Први је мутесариф био Исак-паша, па Џавид-паша, и послје су се многи редали.

3. *Како је Али-пашин кавазбаша посјекао седам Срба мјесто једног.*

Причао ми је Ђорђо Јелачић, да су довели седам одличнијех Срба сељака из Херцеговине, повезане, и ухапсили их у Мостару. Али-паша био је на Буни, и зовне каваз-

башу: „О Ибрахиме — овако му је име било — хајде у Мостар, те од онијех седам Влаха што су доведени посиједи једног“. Он узјаше на ата те у Мостар, повежи све седам те изведи на Велику тепу гдје су сада магазе од Библија сокака до Дугоњине магазе — онда су ту биле русевине — те ондје све седам посиједи. Ондашњи кадија Коркут, добар човјек, види толико људи посјечених, то га дирне, узјаше на коња те на Буну Али-паше. Овај га прими, те пошто су сјели, онда кадија почне говорити: „Шта оно тамо, ако Бога знаш, онака камара од људи у Мостару?“ „Шта, болан? Зовните кавазбашу!... Шта си, болан, радио? Јесам ли ти рекао да посијечеш од седам једног?“ Онда му кавазбаша рекне: „Мани, турске ти вјере. Учинило ми се да си ми реко све седам, те их све седам посјеко!“ Онда паша попусти. Тако добри кадија даље ушути и врати се у Мостар.

4. *Како су Граховљани побјегли из мостарске тамнице.*

Ово ми је причала покојна мати:

Али-паша довео је из Грахова Јакова Даковића, попа Шћепана Ковачевића и неког Луку коме не знам презимена, те их је дао јузбаши Ахмет-аги Телцу у хапс (Телац је стајао спрам данашње наше куће). Ухапсили су их у кавазак-собу и метнули их у синцир, а синцир провучен кроз прозор и у тавану за шишу у греду укована халка, а за њу синцир свезан, а они сва три један до другог у синциру око врата повезани, и био је на халки на врату у сваког по ћилит. И био им је тежак синцир, да су попу начинили рачву од дрвета, те је на њој држао синцир; онај стражар што их је чувао био је Турчин, чини ми се Ахмет Сакић, па би говорио: „Да није оне рачве, откин'о би синцир попу врат!“ — Граховљани су долазили Али-паше на договор, те су оне ухапшене пуштали из синцира и допуштали су им да могу улазити у нашу кућу да се Богу моле. Међу овим Граховљанима био је син попа Шћепана, те Шћепан упита сина: излази ли пред Али-пашу под оружјем, а кад он рече: „Изазимо, те му пољубимо руку и ногу“, онда поп закука: „Ао, грдна рано, мој синко Станиша (који је погинуо негдје у чети), да је он био на твом мјесту, оставио би своје и бабово име као Милош на Косову!“ Ови Граховљани оду кући, а и Јаков, поп и Лука остану још у хапсу, али су могли ходати, било им је блаже, и више их нису метали у синцир.

Како су излазили по чаршији, купе опанака и других ствари, те донесу нашој кући и даду покојној мајци и открију јој намјеру да ће бјежати, те је замоле да им потопи опанке, ама на Божју вјеру, да никоме не казује. Мати им

потопи опанке, да нико не зна, а они припреме опанке и изађу на башчу те стану скакати из ћустека да би олакшали за бјежање. Једну вечер однесу опанке, те исте ноћи устану, обују се, упрте торбе, те конопом свежу врата од кав-оцака и од ћошка, халку за халку, па сиђу низ басамак и отворе авлијска врата, те изађу на улицу те свежу коноп за халке Телчевијех врата и за наше халке, те побјегну. Тако су ишли кроз Мостар, те низ Бишће, те кроз Благај у Врањевиће. Ту их сунце огране. Поп Шћепан као стар није могао даље. Они трефе једну чобаницу Туркињу, те је замоле да им каже гдје пећину и да ће јој платити. Она их одведе у некакву пећину, а они јој даду два дуката! Ту се њих два сакрију, а Лука не шће остати с њима, него побјегне. Јаков и поп остану у пећини.

Кад се пробуди Телчев стражар, погледа: нема никога; зове: „попе, Јакове, Лука,” нико се не одазивље, те он устани да отвори врата, кад се не могу да отворе, потегне за врата од кавоцака, а дрмају се од ћошка врата, те вичи и дозивају, док чу Телац, те отвори од куће врата која иду пред ахар, те уз басамак; види привезана врата од ћошка и кавоцака, пита „Шта је ово”, а стражар из затвора одговори да нема ни попа, ни Јакова, ни Луке; онда се он авиза да су побјегли, одријеши ћошак и кавоцак, те изиђе стражар. Кад на авлинска врата, а и она свезана, те неко налегне и одријеши, а Телац узјаше на ата, с њим 10–15 коњаника, те у потјеру за њима. Кад су били кроз Врањевиће, трефи исту чобаницу и испита да није видјела да су прошла три Влаха, „ако знаш за њих, ево ти три дуката да нам кажеш,” а она узме три дуката и доведе њих пред пећину. Кад види Телац Јакова и попа: „А, зар сте ту, хајдуци једни?” — „Ево, јесмо, Ахмет-ага, ама хајдуци нијесмо, него нас гони невоља, те бјежимо својим кућама, кад нас нећете да пуштате праве и здраве!” Он их ту повежи и поведи у Мостар. Неки их стане бити, а Јаков рече: „Дете свезане бијте, а вала вам срамота!” те онда престану и нису их више били. Доведи их у Мостар и у Телца опет. Свијет се искупио, пун сокак. Рећи ће им Адем Никшић — ја га познајем: — „Сутра ће вас посјећи, Јакове!” а он му рече: „Дела, ако је на твоју, и на колац!” Опет их метну у синцир. Кад су они побјегли, Турци су пребирали нашу кућу и још много њих на које су сумњали. — Иза тога дођу праховски главари, те уговоре с Али-пашом за данак и не знам колико дуката за њих, те их пусте и Јаков и поп оду са дружином кући.

Послије, кад је турска војска дошла на Грахово, ухвати Јакова у некаквој његовој пећини и сина му Анта, те Јакова убију у путу, а Анта доведу у Мостар. Ту су га држали неко вријеме, па га пусте, и он оде преко Метковића.

Анта сам у ово вријеме видио. Бијаше висок и виђен човјек, на њему бијаше ћурак до кољена, постављен лисичином, као што су носили оног времена по Херцеговини и Црној Гори имућни људи и главари.

5. Сахрана посјеченог Окице Вуковића

Посијече турска власт Окицу Вуковића, харамбашу и чувеног јунака. Посјекли су га на Великој тепи гдје су сада дућани Шаина Јове, Дугоњин и Оборинови, онда бијаше зидина. Посјекли су га у зору. Како је био харамбаша и водио чету по Билећком, Гатачком и Невесињском кадилуку, негдје код Бабе планине позове га на вјеру арнаутски јузбаша Мерсим-бег да се састану. Он му повјерова и дошао на вјеру. А Мерсим-бег са његовим Арнаутима ухвати га, свеже и доведе у Мостар гдје га посијеку. Видио сам као дијете кад су га донели пред стару цркву, те га окупали. Ристо Станићем Вучковића извади свој чешаљ из главе, јер онда су мушкарци носили перчине, и узме му главу у руку, те му очешља перчин; људи гледају на глави и на врату, те се зна докле је нож који пут сјекао, видјело се да му је глава од три пута одсјечена. Затим га опреме и метну на носила и унесу у стару цркву. Опојао га је архимандрит Памучина, а сахрањен је више старе цркве у гробљу више Бајазитове башче.

Из године 1862. и послје ње

1. Како је објешен Петко Ковачевић

Послије 1862 године за вријеме мира, како су Рудине биле изван црногорске границе, ту се склоне чете с породицама: Петко и Стојан Ковачевић, Радани и друга њихова дружина. Они су упадали у Херцеговину с четама. НАТО никшићки Турци с редовном турском војском, предвођени једним Црногорцем, ударе на њихове станове и једне ноћи опколе их. Како су они спавали и били без оружја, скоче на ноге да бјеже. Побјегни од четовођа само Стојан Ковачевић. Лазара Вукова Радана посијече Алија Мушовић. Раде Радан побјегне рањен. Петко Ковачевића и два му сина, Јована од 15 година и Илију од 12 година, братића му Крста и Тома Радана, старца од 82 године, ухвате, повежу и поведу у Мостар. (Петков најмлађи син Новица Ковачевић, потоњи доктор медицине, био му је при сиси; неке жене баце на њега траве и тако га спасу.) Пошто је Петко с дружином био доведен у Мостар, турске власти поведу истрагу против њега. Кад је било на суду, питаху га: „Јеси ли овог убио?” — „Јесам”.

— „Јеси ли ово запалио?“ — „Јесам“. — „Јеси ли ово палио и поробио?“ — „Јесам.“ Било је случајева, што није учинио, ту би казао: „То нијесам, Божја ми вјера!“ И тако је дуго истрага вођена. Чуо сам онда да је убио преко 40 Турака. Он је био метнут у затвор, у тамницу, окован у гвожђе, прањге које су биле најтеље, а синџир метнут му је на врат, те је био кроз један мали пенџер прикован на изван. Велике је муке и ударе трпио. Старога Радана и синове Петкове затворили су у кулу више тамнице, два три боја навише; и они су били у гвожђу, у прањгама, на Петкову Јовану биле су прањге велике од 15—20 ока. Они су у прањгама носили воду у барилима.

Један дан, рано ујутру, рекоше да граде вјешала, те ја, као дијете потеци на Тепу. Гдје је сада Околишева магаса, онда је била празнина. Ту су начинили вјешала. Откако је Омер-паша дошао са војском 1851 године, одонда, ако су кога крштеног осудили да га смакну, звали су свештеника да га исповједи и причести. Тако су и Петку зовнули свештеника, те је отишао поп Петар Божић, исповједио га је и причестио. Пошто је свршио обред, упита га Петко: „Знаш ли, свештениче, којом ће ме смрћу смакнути?“ Он му рекне да га неће смакнути, него да ће га послати у Видин — гдје су онда све осуђене из Босне и Херцеговине слали на робију. Петко му је рекао: „Ја се не жалим ништа, шта хоће, нек чине, само ми је жао ове дјеце те осташе у турским рукама.“ Чим се поп Божић одалечио, дошле су заптије и отковали са њега гвожђе, те га свежу канапом изнад лаката на леђа и поведу га. Око њега је ишло десетак заптија који су држали коноп. Петко је ишао неустрашиво корачајући као дјетић. Кад га доведоше под вјешала, а купио се био силан свијет, особито Турци, онда ступи Асим-ефендија реис, претсједник казног суда, и прочита на турском језику ферман којим се осуђује на вјешала — нико га није разумио осим њега и још кога Османлије — па му онда Турци стадоше говорити: „Сад ће те, Петко, објесити!“ Он им одговори: „Та, Турци, Божја ви вјера, не жалим; ја сам узор'о, посиј'о, пожео, оврх'о, самљео, и наједите се!“ Тако је слободно, чврсто и весело говорио, да се нимало није плашио. Под вјешалима бијаше нека двоколица, а за њом од штица намјештено гдје је стајао заптија Хамид Корјенић, висока и грдна људина, у великом фесу, који ће му метнути коноп на врат. Друге заптије кажу Петку: „Попни се на кола.“ Он, онако свезан, попне се. Кажу му: „Пружи главу!“ а он пружи и каже: „Ево, Турци, јуначки, Божја ви вјера!“ Ово је поновио неколико пута. Уто му Хамид натаче коноп преко главе на врат, а како је Хамид био с леђа, окрене му Петко главу и каже му: „Хамиде, турске ти вјере, узми ми ову капу и подај ми је сину!“ Хамид сними

му с главе завратку и метне је у њедра; последије је преда сину му Јовану. Онда друге заптије потегнуше испод њега кола и он оста висећи. Онда толики Турци узеше за онај коноп којим је свезан био и коме су крајеви висили, те потегни горе, потегни доле, љуљају с њим. И тако је висео од 9 сати ујутро до 2 сата последије подне. Све сам ја ово као дијете гледао.

Руски конзулат заступао је онда секретар Четвероухов. Он оде мутесарифу, да се сними тијело. Овај одмах нареди да се сними. Онда наш српски народ затвори дућане, те се све искупи на Велику тепу. Донесоше носила, дјеца школска обучена у црквене кошуље са чирацима и рипидама. Неки заптија одреза сабљом коноп, а народ тијело дочека на руке, те га метну на носила и покрију носила златнијем покривачем. Архимандрит Памучина и остало свештенство пратили су га, а дјеца су пјевала „Свјати Боже!“ Народа је било толико да се није прије видјело у Мостару. Понесу га уз Велику тепу, те уза Суходолину. Кад су наљегли испред руског конзулата, гдје је сада Митрополија, спусте га и читају јектенија. То није било драго турској влади. И отада сваки мртавац, који се тим путем понесе, спушта се ондје гдје су покојног Петка најпрво спустили. Отале га понесу у стару цркву, нове није онда било; у цркви сва кандила запаљена и свијеће у цвјетовима све ужежене. Пошто је опојан, онда архимандрит Памучина одржа му говор, како је умро као мученик, који је род свој чувао и бранио и за њ се борио, тако дирљиво, да су нам свима слушањима дошле сузе на очи, а неки су и јецали. (За тај говор бојали су се да турске власти не учине шта архимандриту; никад му се нико није за ово јавио.) Из цркве га понесу на гробље више цркве и сахране. Над гробом му Мостарци подигну споменик.

Његови синови и братић остали су у хапсу иза Петкове смрти на једну годину, те их пусте на јамца, а био је за њих јамац Илија Пичета. Јована узме у службу руски конзул Никола Иларионович. Био је вазда с њиме и постао драгоман и отишао је у пензију као драгоман. Илија, брат му, отишао у Вукана Балтића на занат ћебедиски, те ваљајући ћебета на бадњима под Оручевића млиницом, како је вода била придошла, а он отишао да обађе ћебе у бадњу, вода му га отме, а он за ћебетом, падне у дубине и удуши се. Крсто, братић му, отишао је у Црну Гору. А и старог Радана пустили су и он је отишао сину у Црну Гору.

Петко је био малог узраста, широких плећа, облога лица, а очију живих као ватра, као погледа просто је њима стријељао, бркова средњих. Он је био чувен херцеговачки харамбаша. Тако је био задао страх Турцима, особито по Горњој Херцеговини, да су жене турске плашиле дјецу: „Шу-

ти, ето Петка!" Па и данас, ако је ко немиран, ја ваљан, рекну му: „А, велики је он Петко!" и неког називљу Петком, толико су га високо држали за јунака.

2. Петар Вукотић у Мостару. О њој Милу

Послије рата Турске са Црном Гором 1862 године дође у Мостар црногорски војвода Петар Вукотић. Био је лијеп човјек, виђен, одрастао, висок, лијепа лица, мрке коже, црне косе, добрих црних бркова. С њим су били још сердар Перо Матановић, и он виђен, али није као Петао, и поп Миле из Марковине. Били су на стану у Чардагији. Преговарали су са турском владом за границе куда ће се ударити. Турци су дали Петру на дар добра зелена ата.

Били су неколико дана у Мостару. Кад су полазили, свијет се купио да види Црногорце. Особито је Петра било лијепо видјети на оном ату: лијеп, висок, сабља око њега. Оних дана само се говорило о Црногорцима и о Петру како је виђен.

Исти поп Миле, до једну годину иза тога, ускочи у Херцеговину Турцима. У Мостару је био једну годину. Вазда је охдао под оружјем; имао је на себи токе, за пасом велики нож, вас у срми, коре и држало са мерђанима, и пушку леденицу. И он је био виђен, али се није лијепо понашао: пио је много и ходао по механама. Добро пјеваше уз гусле. Имао је слугу Митра Чађевца Мостарца, који је ишао за њим под оружјем, носио му трешњев чибук на ком бијаше такум, на врху ћилибар, а испод ћилибара срмали пафте. Лијепо бијаше видјети попа Мила кад би пошао уз чаршију, кад би онај чибук запалио, а пребацио струку преко рамена.

3. О Ахмет-Џевџет-паши

Послије рата дође у Мостар Ахмет-Џевџет-паша, турски министар. Говорило се да је много учен човјек. Дошао је преко Дубровника, те су власти ишле преда њ до на Буну, а можда и даље. Ја сам га гледао у дно Суходолине међу осталим коњаницима. Јахаше на добру доратасту ату, лијепо палан седло, узда селембет, на дизгинима висе свилене ките. На њему бијашу хоџинске хаљине, дуга зеленкаста свилена антерија, свилен пас, џуба мрка, лијепе просиједије браде, на глави зелена ахмедија, преко ње златан ширит, на ногама местве и папуче жуте. Фино јахаше на коњу, укочен, заиста га лијепо бијаше видјети. С пашом је дошла комисија: митрополит Грк Акатангел, бискуп јерменско-католички Насрудијан, тајници им Костан-ефендија Ергоним, и Грк Ђорђи-бег од неке велике грчке куће у Цариграду и Али-бег Биоградлија те је после био каімекам у Тос-

бињу гдје је и умро. У Херцеговини није тада било митрополита. Глигорије, што је био, разболео се и отишао у Цариград гдје је и умро, и заступао га архимандрит Јоаникије Памучина. Мислим да је зато и послан у ову комисију митрополит Акатангел. Онај католички бискуп носио се је као и наше владике: брада, панакамилавка, џубе и ћурак, исто као и у наших владика. Они су донијели канун, нови закон, да је сваком једнако, христијанину као и Турчину. Кад је канун проглашен, пуцали су топови са града. И, заиста, отада је боље било по крштени народ. — Паша сазове сву Херцеговину и турке и христјане. Отад се не може кмет дигнути са кметлука као што је дотле било. Дотле није могао свједочити христјанин на турчина.

До Џевџет-паше припадала је Таслица (Пљевља), Пријеполје и Милешево под Санџак херцеговачки. Џевџет придружи их Санџаку сарајевском.

4. Попис земље, стоке и осталог

Пошто Џевџет-паша уведе нове законе, уведе „емлаћ", те се све земље пописаше и под број дођоше, тако у варошима улице добише имена која све до данас осташе и куће добише бројеве. Данак и порез поче већи бивати. Тако 1866 почеше на ситну стоку, овце и козе, на свиње, на пчеле порез метати. Народ се поче противити овој новини, те власт пошале бројаче да броје стоку. Дубравци се скупе и сви што их је у мостарском кадилуку, која стотина људи, те истјерају бројаче, скупе се у Ходбину и запријете власти у Мостару. Ова узме војску и топове, те сиђу на Буну спрам скупљеним Дубравцима, који су такође били под оружјем. Власт пошале к њима идаре-меџлиз на договор, да се разиђу кућама и да пусте да се брави попишу, а они им одговоре да им ништа не вјерују, него нека међу њих дође архимандрит Серафим Перовић из Житомислића, јер да њему вјерују. Онда власт позове Серафима. Он дође, а они га пошале у Ходбину Дубравцима на договор. Ови су сељаци Дубравци били сви заједно, православни, муслимани и католици, те их Серафим склони да се разиђу кућама, и да они сами попишу колико у кога стоке има, и да донесу попис у Мостар. Серафим дође паши на Буну гдје је с војском стајао и јави му шта су му рекли сељаци. Паша пристане и врати се с војском у Мостар, а Дубравци својим кућама. И од овог дана стану турске власти подозрејати на Серафима и на његов рад с народом.

5. Војводи Богдан Зимоњић доведен свезан

Једне недјеље пошао сам низ Велику тепу, пред Бајрића берберницу, кад одоздо, од куле, иду једно дваесет

аскера турских и воде свезана војводу Богдана Зимоњића. Аскер је са натакнутих бајонетима око њега у колу. Војвода у опанцима, докољенице, шалваре, пас по њима и силах, црвен копаран и црвени скадарски фермен, добро корача. Одведоше га на сараје — конак — и ту га затворе у хапс.

Сјутра се чу да су довели све гатачке прваке и позаварали их. Ово је било, пошто је Петко Ковачевић објешен. Сви су они били сердари — јузбаше — који су имали своје пандуре те примали плаћу и чували границу спрам Црне Горе. Дедага Ченгић их је оптужио да пропуштају чете преко њиховог мјеста гдје чувају.

Од тих Гачана познајем њих неколико. Никола Гргуревић из Беришице бијаше висок и виђен. Он је био затворен у кули, па би сјео у пенџер и пјевао уз гусле; добро могаше запјевати к'о ико. Познам Филипа Мандића чувеног четовођу, бијаше висок и виђен; па Ђоку Мандића, чувеног јунака, бијаше малог узраста; па Лазара Саровића, овај бијаше миран и паметан; па Тому Вуковића, великог јунака, бијаше му завратка на глави; и најпрво сам видио у њега завратку. Било их је још, али им не знам имена. Сви су они били у хапсу. Мостарци се заузму за њих да их пuste, у чему их је помагао руски конзул Безобразов, а највише се заузео Јефтан Мрав. Турци их пuste на слободну ногу, али да не могу никуд из Мостара. Тако су били једно пола године у Мостару, док су им једва допустили да оду кући. У Мостару су били по кућама раздијелени, гдје су спавали и хранили се; били су у Јефтана Мрава, Симата Гавриловића, Ђорђе Тошића, Јове и Николе Зеца.

6. Које сам главаре херцеговачке познавао

У оно вријеме познавао сам, из Бањана кад су долазили по плаћу, војводу Јована Баћевића, Зеку Огњеновића, Видака Копривицу, Теодосију Мишљевића, игумана манастира Косијерева, који је у Мостару умро, Партенију Чедовића, калуђера из манастира Добрићева, Вука Алексића, који је био сувише висок и виђен, Раду Бабића из Жањевице код Билеће и још неке друге, Мићу Љубибратића, кад је долазио испред Луке Вукаловића, Михаила Спахића, Тому Томашевића из Зубаца, Дуку Канкараша из Голије, Ђоку Вишњића из Вишњева, Перу Тодоровића из Гацка, Драгу Гргуревића, из Пиве, војводу Жарка Љешевића, Вула Хаџића, Николу Хаџића, Лазара Сочицу, попа Галовића из Црквица, Трипка Бојата.

Сви су ово били племенски главари, који су сваки своје племе заступали и од турске власти наплаћивали зване хар-

чове; то је плата за њихове пандуре који су по уговору чували стражу спрам Црне Горе, а они су од примљених новаца плаћали данак по уговору, те су двапут више примали него су давали. Они би дошли по двапут у години у Мостар на рачун. Милина би их била видјети: људи високи и широки, лијепо обучени, у токама, под оружјем, у војвода сабље. Кад би зими дошли, имали су многи ћуркове црвене до кољена, постављене лисичјом: кожом; нијеси их се могао нагледати како су виђени; по вишој части били су црне масти, црних и крупних бркова, црне косе. Туске власти би их вазда добро дочекале, те би их даривале траболозима, фесовима, џамаданима, златнијем ферменима, малим пушкама. То су она племена, што их Пелагић назива у својим дјелима: седам херцеговачких племена — седам република.

7. Како су исјечене шуме и подигнуте куле

Послије бојева по Дугој, науми Турска 1863 године да све шуме око пута кроз Бишину сасијече, како може нишане бацати на једну и другу страну. Тако исто 1864 године сасјекала је Дугу од Крстаца до на Злоступ, а од Злоступа кроз сву Дугу док се сађе у Никшићко Поље. То је страшна шума сасјечена. Сјекао је Мустафа Едип-паша Бурђијанац и начинио велике тврђаве на Злоступу, на Ноздрама, на Смедереву, на Хоџиној Пољани, на Пресеци и по пољу никшићком свуд на сваку страну. Коштало је грдне новце. Кад су куле биле готове намјести у њих војску и топове да чувају пут у Никшић, јер је Никшић био кључ од Херцеговине. Мустафа-паша, пошто је свршио куле, дође у Мостар и био је командант војске у Мостару, те постаде ферић и премјесте га у Сарајево.

Како кроз Дугу, тако су исто начинили куле од Суторине па све редом по Зупцима, око Требиња, Билеће, Гацка, по Пиви, Црквицама, Невесињу и изнад Мостара. Добро су их утврдили и у њих смјестили војску да чува од Црногораца и Херцеговаца који су ускaкали у чете и бранили народ. (Сјећам се, кад би рекли: чете се појавиле, рекли би стари, добро ако Бог да! — сви су се надали ослобођењу и уједињењу с Црном Гором, а кад нема чета, рекли би: није добро). Ове су куле све начињене послје 1862 године. Колико је било доведено Арнаута из Јањине и њихових бимбаша, те су смјестили по кулама да чувају границу спрам Црне Горе. Бимбаше и јузбаше бијаху лијеви људи, чисто обучени; на њима срмали-фишек-фесе, пушке, сабље, све бијаше у срми, да на једном бијаше по толико ока срме.

Из године 1870 и послје ње

1. *Како су затворени Серафим и Јово Перовић и Леонтије Радуловић*

11 фебруара 1870 године манастир Житомислићи рано осване опкољен војском и жандармеријом, коју је предводио Швајцарац др. Кечет који је био у служби у Сарајеву. Улегну у манастир и нађу Серафима у његовој соби. Одмах му кажу да не може никуд од њих даље ићи, те му преберу собу и књиге што је имао. Онда зађу те преберу све друге ћелије осталих калуђера и што год нађу написано, покупе, те преберу сав манастир, хамбаре гдје је жито, подрум, штале; ништа не оставе што нијесу пребрали. Пошто су све пребрали, оне књиге завежу у вреће и кажу Серафиму да се обуче и да пође с њима. Серафим се спреми, узјаше на коња, те под стражом одведу га у Мостар и затворе га на сарајима. Тако исто затворе брата његовог Јову. Исти дан дођу рано у школу гдје је као учитељ имао собу своју и затекну га на спавању. Преберу му собу и покупе што је имао написано, те га поведу у затвор на сараје гдје су га испитивали.

Након неколико дана пошаљу обојицу у Сарајево. Али чувши да ће их послати у Сарајево, скупимо између себе часом двадесет дуката, и Јово Перовић изађе на Царину и даде Серафиму оне дукате да имају за пут. Обојица су били на коњима, а пратиле су их заптије на коњима. Пошто су их довели у Сарајево, били су под испитима, а књиге им је прегледавао фра Грго Мартић. Пребиајући писма нађе писмо Леонтије Радуловића, пароха мостарског, у коме честита нову годину и каже му: до године, ако Бог да, на Косову да браћу ослободимо од турског јарма! Овако с еонда говорило за писмо. До једно два мјесеца иза тога дођу једну ноћ, узму Леонтија и одмах га одведу у Сарајево у затвор. Али-бег, кајмекам требињски, затвори Лазу Лучића из Мркоњића и Јосифа Ковача из Пољица и Ивана Буквића, који је био католик из Равног и пошаље их у Сарајево.

Леонтије је био у устанку Вукаловића, те са својом четом попржио турске куће, а и неких Срба који нису хтјели да устају, те су га звали паликућа. Послије, он и Мелентије Перовић оду у Дубровник, а оба су били постриженици манастира Дузи. Турска власт протестира код аустријске, што их држе ту на граници, да народ буне. Онда их аустријска власт премјести у Задар, гдје су били за дуго, док им би дозвољено да се опет врате у Дузи. За ово вријеме док су били у Задру, учили су богословске предмете и научили црквене гласове.

2. *Како су осуђени на робију у Африку*

Осуде их на робију у Африку. Послије осуде пошаљу их на коњима у Цариград, из Цариграда морем до у Триполис, а из Триполиса у Мурзук са караваном, гдје су путовали 40 дана и 40 ноћи. Било је онима који су их водили наређено да их побију у путу, али пошто су се упутили из Триполиса, првог дана дотјера на ату Арап до њих и упита их турски, јесу ли они ти и ти по имену; одговоре да јесу; он потегне писмо и преда им; приме писмо и захвале му. Писмо је било од Галуфа, енглеског конзула, у коме им каже да се не боје, да их је он препоручио овоме свом пријатељу да их чува у путу, да је он Дубровчанин, да је енглески конзул, и да су му они препоручени од Боже Бошковића из Дубровника, да је његов добар пријатељ Хаџи-Алибра у Мурзуку коме их је он препоручио, а овај што им је предао писмо да је син Хаџи-Алибре; и тако у здрављу Галуфову и Хаџи-Алибре остали су живи. Овај Хаџи-Алибра тамо се више пита него мутесариф.

Пошто су доведени у Мурзук имали су само оку хљеба од турске власти, а за остало бринули су се сами. Онда они почну водити трговину: набаве од Галуфа из Триполиса кафе, шећера, пиринча и још других ствари, те су тамошњем свијету продавали. Једном се они смисле да пеку ракију од хурми (датула), те од тенеће начине казан, те потопе хурме и испеку; изађе ракија што може бити најбоља. Ракију су продавали љаши и чиновницима, и то им је доста користи доносило. За робу што су узимали од Галуфа слали су му новац преко Хаџи-Алибре; чим пошљу новце, одмах им Галуф шаље; Арапи су се чудили томе и говорили су: ово су велики људи! Али ми у Мостару купили смо новце, два пута по лијепу суму; ја сам те новце слао рођаку Ристи Иванишевићу-Мачуги у Дубровник, који би предао Божи Бошковићу, а овај би послао Галуфу у Триполис, а овај би њима слао преко Хаџи-Алибре. Тако смо од њих, истијем путем, писмо добивали. Они су тамо остали у Мурзуку 4 године. Примали су и новине, те су знали за устанак у Херцеговини. Они су били слободни ходати по вароши, а изван није било дозвољено нигдје. Хаџи-Алибра добро их је гледао и чувао, сваког Бајрама звао их је на ручак.

Кад су ишли од Триполиса, све су ишли пржином и налазили морске шкољке. Тамо има 100 година да киша није пала нити пада; тамо се не једе хлеб, него хурме; лишћем од хурми хране деве. Ко има више стабала хурми тај је богатији. У Мурзуку има муха толико да се једва дисати може; сваки је у стану због муха имао мрачну собу. Ту нема никог крштенос; има турске војске, те кад им је умро љекар христјанин, свежу га на магаре и истерају из-

ван вароши. То је прост и дивљи свијет да се казати не може; ту доведу на пазар робове и ропкиње још даље из унутрашњости Африке те их продају, а трговци купују и даље их воде и препродавају. — То сам све од њих чуо кад су се вратили.

3. Како су помиловани и повратили се

Лихтенбер, њемачки конзул, говорио је Вуки Шоли као претсједнику црквене опћине да начини молбу у име опћине да се пусте Серафим, Леонтије и Јово. Вуко је оклијевао, јер се мало прибојавао, али кад га стане опомињати и руски конзул Јастребов, онда Вуко у договору с одбором и с владиком Игњатијом саставе молбу. Писао ју је Ристо Алексијевић учитељ, имао је лијеп рукопис. Одбор изабере Митрополита, Вуку и мене да однесемо молбу Серверпаши. Саша нас лијепо прими: бујурм, отурунс (изволите сјести) и ми му турски кажемо да смо оскудни у свештеницима и учитељима, те да молимо да нам изради помиловање Серафима, Леонтије и Јове. Он прими молбу и обећа нам, те се с нама рукова, и ми одосмо. Онда и конзули подупру молбу, и паша брзојави у Цариград и предложи да се помилују. Из Цариграда нареду брзојавом у Мурзук да се одмах пусте. Хаџи-Алибра одмах припреми свој караван, те његове деве и слуге упуте се из Мурзука и за 40 дана и 40 ноћи дођу у Триполис. Али у Херцеговини све се промијенило, устанак у големо, бој се бије на све стране. Сад њима опасно: неће да их лијепо пусте. Кад то види, Галуф, он позове грчког конзула у помоћ, те их преобуку и по мраку проведу на некакав енглески вапор који је обноћ пошао. Овај их вапор избаци на Малту а одавле пођу на грчком вапору у Грчку. Преко Грчке ишли су пјешке док су дошли на другу страну, те се укрцају на вапор који не пристаје уз турске обале, те тако сретно дођу у Дубровник. Ја сам тада био у Тријесту са још дваестак Мостараца. Дође нам писмо од Боже Бошковића, како су сретно дошли, али голи, без игде ичега, те моли да им што скупимо. Ја онда, од наших од једног до другог и од Трештинаца покупим лијепу суму новаца и купимо им сваком по један сахат, те новце и сахате упутим на Бошковића. За неколико дана добијем од њих писмо у коме ми захваљују. Иза тога Серафим и Леонтије крену у војску и придруже се кнежевој свити, а Јово остане у Дубровнику болестан.

Књаз Никола испитивао их је, а они су му казивали за свашта, а особито за Галуфа и оног грчког конзула, те књаз одликује оба конзула Даниловим орденом. Били су при заузимању кула у Дугој, при узимању Билећа, а били су и под Никшићем и при заузимању Никшића, те је

Серафим у Петровој цркви одржао благодарење за заузеће Никшића. — Пошто су се Херцеговци вратили кућама и дошла окупација, дођу и они гдје су били, Серафим у Житомислиће, Леонтије у Мостар за пароха, а Јово за учитеља у Мостару. — Ја сам све ово чуо из њихових уста, и више, али и ово је доста да се не заборави.

Из устанка 1875 године

1. Невесињска пушка

С почетка 1875. године Перо Тунгуз дочека у Ријеци Невесињској Мујицу Вукотића, из Гацка, убије га, ухвати му коња, сними с њега токе и оружје. Ово је била прва невестињска пушка. Гавро Муратовић дочека у Дабру Мујагу Бехмена из Стоца те га убије. Ово је друга пушка. Овај је Мујага био велики зликовац и српска крвопија. Из Црне Горе изађе чета коју је предводио Филип Ковачевић из Грахова те у Бишини дочека Подвелешце који су на коњима гонили робу са Метковића у Сарајево. Роба је била Тодора Делића и Ристе Вуковића, ортака: кава, пиринач, шећер. Побии десет кириџија, подвелешких Турака, и узму им коње и сву робу.

2. Устанак се шири

Уто изађе Пеко Павловић са једно сто људи — Црногораца, те се народ стане дизати на оружје, породице и стоку дизати у Бабу Планину, а отале у Црну Гору; стану куће палити, те тако село по село, док се дигло све Невесиње, те се устанак рашири и у друге кадилуке, Гатачки, Билећки, Требињски, Љубињски и Столачки. И из Мостарског кадилука поче млађи свијет ускакати. Али, пушта мука, нема се барута! Онда се договоримо ми Мостарци, те ја набавим барута од Јове Гоге, Србина из Метковића, који је продавао барут као опћински чиновник, те донеси барут у мене кући, узми олова и топи и салијевај куршуме; онда изрежи књигу (харту) те завијај фишеке и слажи по тесте (туце) у чекмећу. Кад дође који из Мостарског кадилука Бјелопољац, Зијемљанин или из горњег Невесиња, од Заборана, па питају хоће ли устајати, а ми говори: Устај, брате, сад ја икад! и подај му по коју тесту фишека. Све је сретно испало, само једном Турци пребраше Саву Дабића и нађоше у торби три тесте фишека; питају га, одакле му ово, а он одговори да је узео пријеко у једног Турчина. „Па што ће ти фишеци?“ — „Још питаш, што ће! Требају ми, ако душмани дођу, да браним кућу и сивијан!“ И тако ме срећа послужи, те не каза, а да каза одакле му фишеци, ја пострадах!

3. Конзулска комисија

Европске власти договоре се, да се изашаље једна помирителна комисија, да поради, да се смири народ и врати кућама. Из Цариграда дошао је министар Северер-паша; у комисији су били конзули: Јастребов руски, Лихтенберг немачки, Дурандо талијански, Сентмарин француски, онда енгле-ски из Сарајева коме не знам имена. Ови се конзули по-дијеле: једни оду у Горњу, други у Доњу Херцеговину. Се-врер-паша, остане у Мостару. Стајао је у Јелачића кући на Суходелини, а канцеларија и соба за сједнице била им је у српској женској школи, коју смо им морали дати, јер поде-сније мјесто у околини није било.

Конзули пођу из Мостара и дођу међу усташе и стану преговарати с њима да се поврате. Они им наводе зулуме које трпе од Турака, па између осталог кажу: „како ћемо, кад су нам наше свештенике и учитеље, ни криве, ни дужне, одвели на робију у Африку! Нека их поврате!” — У Храсну рекли су конзули усташима: „Како ћете се ви држати? Тре-ба јести! Одакле ће вам доћи храна?” Онда Михо Љубан, католик, јами шаку земље, те устима ражвачи и прождере: „Ево, овако ћемо се хранити и бити се са Турцима, нашим не-пријатељима!” Кад је ово видео Лихтенберг, немачки кон-зул, заплакао је.

4. Наш састанак код Дервиш-паше

Дервиш паша Ловчалија бијаше командант војске, а мутесариф Авиони Мустафа-паша, те нас сазва једно двадесет православнијех Срба. Сјећам се овијех: Мијата Радовића, Димитрије Билића, Ристе Шантића, Вуке Кујкура, Шћепе Пе-рића, Ристе Кнежића, Ристана Додера, Михе Дугоње. Вуко Шола био је кодобаша, а митрополит Игњатије као члан меџлиза, и они су били. Уљегнемо у онај ћошак од башче, а ту бијаху сви Турци који су били у идаре-меџлизу и муте-сариф. Нас посједаше и по турски поздравише. Колико се сјећам, од Турака бијаше муфтија Карабег, Х. Шафир еф-џабић, Дервиш ага Гребо, Мујага Хаџи-Селимовић и још неки којих се сада не сјећам. Док ево ти из Жутих сараја оним ходником Дервиш-паше: полегутно се од година, у злату они рукави извезени грбом муширским, сабљу носи у лијевој руци, држи је по сриједи у корама како је око њега опасана, на ногама чизме, на њима мамузе звече. Ми сви устасмо на ноге. Он назва Турцима: селам алејкум, они одговоре: алејким селам, а он прође и сједе у столици окренуту леђима у сјевер, те онда нама: акшам хаир олсун, ми отпоздравимо по турски десном руком са уста на чело: алах рази олсун, он рече: отурунус (да сједнемо), ми сједосмо, а

он извади из џепа из њедара карту написану и поче го-ворити: „Знате ли да у Коритима и у Планој горе турска села, турске куће, турске жене и дјеца, а међу тијем непријатељима налазе се ови, те поче читати све наше који су били на страни. Каже: „Сваки овај има овдје своје добро. оца, мајку, родбину и одмах да им пишу да дођу овдје преда ме да положи оружје, а када положи оружје, мислићу, били су у Коњицу, и узимали пшеницу” и показује прстом десне руке преко лијевог рамена према Коњицу. Каже нам: „Ко их шаље тамо?” ми одговоримо да не знамо. Мујага Хаџи-Селимовић рече: Ђоја билмијориар (бајаги не знају), а Мијат Радовић дочека: Ђоја дилсам билмијорус (бајаги није истина да не знамо) и тако чврсто и љутито рече, да му се десни брк подигао навише. Онда дође Дервиш-паша: „Ако не дођу и не положи оружје, узећу њихов сибијан и послаћу у Једрене на робију, а њихова добра и покуће даћу оним турским породицама из Плана и Корита”, па онда изађе и пријеђе у ћошак дворишта. Мустафа-паша мутеса-риф извади молбу написану турским језиком, као да је ми дајемо добровољно испред народа, да су дошли некакви бес-кућници и завели народ да се диже на оружје, а ми да се са тим не слажемо, него се противимо и жалимо заведени на-род, јер је нама лијепо и сваку праву уживамо под владом Његовог Величанства Султана — и још којешта сложено што њима треба, па видећи неправду да наша браћа Турци стра-дају, гину, горе, ми молимо да им коју жртву учинимо, ако ништа друго да прегонимо храну за војску, ако не би мо-гли на коњима, ми ћемо носити на нашим главама. Кад је читао, био је присутан вас меџлиз, и када прочита, баџи га на под и каже: буня мухурлеисиниз (потврдите ово ва-шијем печатима). Мутесариф и меџлиз одоше у други ћо-шак Дервиш-паше, а ми останемо сами, још нам се придру-жише митрополит и Вуко Шола. Станемо се разговарати: ми мухурлеисали оли немухурлеисали, он ће чинити што хоће, може нас нагрдити, те се сви сложимо да се мухурле-ише; сваки ће знати да смо под морањем и силом мухурле-исали — те мухурлеиши један по један.

Кад смо сишли у чаршију, узврћели се конзули да чују шта је било и јаве својим владама. У мене дође у магазу Иван Јастребов и пита ме шта је. Ја му све каза. Он каже: „Поганка платиће!” и оде. Сутра дан ево ти ми декрета од мутесарифа да сам изабран с Мијатом Радовићем, Дими-тријем Билићем и Шћепаном Перићем, да попишемо све коње у кадилуку, те да на њима прегонимо таин за војску и да по реду пратимо. Дали су нам канцеларију у првим сарајима у другој боју гдје је заптијски бимбаша сједио. Ми се састанемо, добавимо кнезове и муктаре, те попишемо коње за недјељу дана, док дође телеграм из Стамбола да

је Дервиш-паша мазул, а да на његово мјесто долази Ахмет-Хамди-паша. Дервиш-паша оде преко Дубровника у Цариград, а дође Ахмет-паша, те се разметну писање коња и гоњење таина, и нико нас више није зовнуо..

5. Рауф-паша

Иза тога до неколико долази мушир Рауф-паша, син Черкез Авди-паше. Бијаше висок, сухоњав; учио је у Паризу и био је царски зет. Кад је дошао у Мостар, устанак се у големо раширио; Херцеговина гори, народ се диже, бјежи у планине с малом, стоком и сибјаном; већ су Дугу затворили да не може ништа проћи у Никшић, а по Херцеговини пуца пушка са турском војском и домаћим Турцима. Пошто је дошао Рауф-паша, диже оног мутесарифа Авлони-Мустафа-пашу, а собом је довео Шафир-пашу, који је прије био у посланству турском у Петрограду војни аташе, а послије је био посланик турски исто у Петрограду. Рауф-паша нас позва, такозване првенце из чаршије трговце, а тако је исто позвао и турске првенце, међу којима сам видео два брата Мула Мустафу и Хаџи-Хусеина еф. Џабића, било нас је, мислим, једно шездесет до осамдесет једних и других, и позвао нас је у Жуте Сараје, у ону велику салу, гдје он бијаше. Пошто смо се сви искупили, стали смо на погама, он нас поздрави по турски, дође и Шафир-паша и стаде му са десне стране, и још неколико официра, те он устаде и одржа на турском врло лијеп говор да је дошао по царској наредби да умири Херцеговину и препоручи нам новог мутесарифа Шафир-пашу.

Рауф-паша је отишао с војском против усташа у Дугу. Јахао је на доброј доратастој мазги, јер је за крша боља него коњи, а имао је и атова добрих. Усташа га дочекају у Дугој и разбију му војску.

6. Црна Гора улази у рат

Битка у Дугој била је велика, погинуло је много Турака, а и усташа, међу њима Тривко Буха, командир једног невесињског батаљона. Турска војска не прође у Никшић, нити пронесе хране. Уто настаде примирје, и усташка се војска потезе Суторини. Ми у Мостару између себе скупи новца — даје свијет немилице — те смо купили кошуља и гаћа, те сву војску преобуци.

Помирителној комисији не може да пође за руком да се смири Херцеговина, те су излазиле Андрашијеве ноте, меморандуми, па се опет отпоче бој бити. Црна Гора улезе у рат и на Црном Куку у Бољанима књаз Никола дође и раздијели Херцеговцима барјаке, намјести војводе и друге

раздијелили Херцеговцима барјаке, а поче заузимати Херцеговину.

Ја сам у то вријеме отишао из Мостара, те шта је даље бивало, није ми познато, ван што сам читао у новинама у Тријесту.

7. Аустрија затворила Клек

Једно јутро ја нисам био ни устао, кад ево ти слушкиње и каже: „Зове те каваз руског конзула“. Сиђем доле, кад Никола Арнаут, каваз руског конзула Јastreбова, каже ми: „Поздравио те господар, да нађеш једног поузданог човјека да однесе једно писмо књазу у Невесиње“. Изиђем у магазу и зовнем Ристу Аћимовића Страњака. Кажем му, а он: „Хоћу драге воље, идем се кући обући“, и оде док ево ти у магазу Николе и каже ми: „Господар се предомислио, неће писмо слати, могу га Турци ухватити и објесити и мене и њега, него ево му моје визит-карте; мора Књаз вјеровати да га ја шаљем; нека каже: да је лука Клек затворена, да Аустрија не да више ништа Турској искрцавати, ни хране ни војске; све што су имали укрцали су у онај њихов турски вапор „фетију“ и отишли; овдје су дошли Муктар-паша и Осман-паша; па ће се њихова војска здружити с овдашњом војском Селим-паше, па ће ићи у Невесиње против Књаз“. Селим-паша био је прије десетак дана побјегао из Невесиња, кад је чуо за Књазу и његову војску; побјегао је преко Вележи и сишао низ брдо покрај нашег гробља у Мостару. Дође ми Ристо Аћимовић Страњак. Ја му кажем све оно што ми је Јastreбов поручио по кавазу и дам му његову визит-карту. Он је метну у силах. Ја га савјетујем: да би га ко пребирао и нашао ову визит-карту, нека рекне да ју је нашао на путу, да он не зна шта је. Тако Ристо оде и с њим Ристо Маврак са Зијемаља. Кад су се примали Књажевој војсци, ухвати их стража и одведе Књазу; мислили су да су то турске уходе. Онда Ристо извади визит-карту Јastreбова и оно му све исприча што је Јastreбов преко мене поручио. Књаз им није вјеровао за Клек, ни за Муктара и војску, те их да затворити. Онда зовне Мијата Радовића и Јову Дреча и пита их, да ли познају оне људе какви су. Они кажу да су поштени и да им вјерују. — Ево ти Јastreбова мени у магазу и каже, да су они дошли у црногорски логор, али да им се не вјерује, те да је добио шифровани телеграм, пита: је ли истина, он је одговорио да је све истина. Чим је одговор дошао од Јastreбова, одмах су их пустили из хапса. Ми смо у то вријеме превозили турску храну из Клека у Метковиће са бродовима на једра, а у Клек довозили би у вапорима. Био сам у друштву са доктором Бовићином Талијанцем, Иваном Габрићем доктором, Тодором Милићем и Лазом Билићем. Пошто се Клек затвори, нема се више шта превозити, те ми кући у Мостар.

О Стојачу Ковачевићу

Стојан Ковачевић родио се у Гацку у селу Срђевићима. Као младић заједно са рођаком Петком ускочио је у Црну Гору. Саставивши чету од самих Херцеговаца, око тридесет другова, стану четовати по Херцеговини. Гдје се год показао какав зликовац да је народу чинио насиља, они су њега ја убили, ја му кућу запалили, ја дигли му стоку. Тако их је кротио, да су се многи поправили и мање зулума чинили. Прелазео је са четом до Романије и тамо су мучитеље народа кротили. Стојан је био један од најпрвих јунака, међу првима први. Није било боја, гдје Стојан није први посјекао главу, заузео кланац, позицију.

Кад су Петка у Мостару објесили, онда Стојан ухвати у Кити планини хаџију Коскију старијег са три друга те их објеси све четири о једну букву. Ово је учинио да освети Петка. Коскија и дружина му били су из Спужа; Коскија је био трговац те је куповао у Мостару ћебета и гонио у Скадар са млађим братом Хаџи-Хасаном.

До једно четири године иза тога бањански јузбаша Ђетко Перовић, прозван Магарица, ухвати Стојана у Бањанима и преда га Турцима из Билеће код манастира Косијерева. Турци га доведу у Мостар и окују у пранге које су биле најтеже и затворе га у кули покрај старог моста, гдје су затварани највећи крвници и зликовци. Одавле су га водили на суд и испитивали. Кад су га водили, вазда је око њега било по десет до петнаест завтија са пушкама.

Иза неког времена дође са Цетиња министар Станко Радоњић и перјаник Новица Вукотић. Овај је човек био јако виђен, имао је лијепе хаљине и лијепо оружје, велики нож вас у срми и тако леденице. Станко је ишао руском конзулу те је преко њега радио да пусте Стојана. Новица би се љутио на њега, рекао би мени: „Ови Радоњић све са конзулом и пашом журу муру — сигурно су говорили француски — што им не рекне: пустите га, ако нећете, ми ћемо пустити чете, те ће вам доста зла починити!” Радоњић је био у Мостару једно два до три мјесеца.

У истој кули гдје је Стојан био била су два Арнаута који су били зликовци, па се један са Стојаном побрати и договоре се како ће побјећи. Ови Арнаути имали су у аскеру својих земљака, који су сваки дан долазили на Њуприју па ту се разговарали арнаутски. Послије сам дознао да су ови аскери купили турпију и однијели је покрај Неретве куд су силазили хапшеници по воду ниже старе Њуприје гдје утиче Радобоља у Неретву и покрили турпију каменом. Онај Арнаутин, када оду на воду са бурилима, нађе ону турпију и метне је у њедра, унесе у кулу, те њоме претару оне клинце где су заковане пранге, и тако се сви

ослободе гвожђа. Припремили су били сваки по биљу, а запријетили међу собом, ако ко изда, да ће га убити, и зауну се сви да се неће издати, а било их је доста, 20 до 30 људи. И једне вечери у један сат ноћу зовну заптију кључара, да узме један грош меда, јер да се онај Арнаутин разболио; кључар отвори, а они спремни, у сваког по биља у руци, и чим је отворио заптија, засу га шаком луга у очи, овај се забави о себи, а они сви један за другим, а пред њима Стојан и онај му побратим Арнаутин, па на ону страну окрену преко Оручевића Њуприје, па испод Хума уз Бтумов гај па уз Хум и даље.

Чу се у граду да је Стојан побјегао. Скочише Турци и војска, те полети по Хуму са фењерима, а полети са стражом на сваки газ гдје се може газити Неретва, те полети Коњицу, Старој Габели и онамо до границе Вида, да онуда не би побјегли. — Стојан издуши у Блато па се сакрије у кукурузе и ту су дановали. Другу ноћ пођу Бротњу, све између самих католика, који су их лијепо дочекивали, дали им оружја, хране и обуће, и оду до Дувна. Отуда се врну и дођу у Чабуљу-планину колиби Трипе Бојановића. Трипо их лијепо прими, нахрани, спреми брашненицу за пута, а Трипина жена пође пред њима и доведе их у Бучиће у братство Ђорића. Ђорићи их лијепо приме и угосте, а Вукан Ђорић оде к Неретви да уходи, има ли икога на стражи у Салаковцу и како никога није видно, чувши да су отишли у Мостар, врати се кући и каза им. Они пођу, а Вукан пред њима, те на газ и преведе их преко Неретве на цесту. Стојан се прекрсти и рекне: „Хвала Богу, сад сам се спас’о! Одавлен знам свако мјесто и камен”. Опет Вукан пред њима, а они за њим кроз Дубраве повише Жељуше, те на Потоке и уз Пиштете до Горње Чатрње. Ту врате Вукана и захвале му. Одатле Стојан напријед на Зијемље па се сврати у Мехмеда Абаза. Овај их лијепо прими, нахрани, обује и даде им оружја и фишека, испече им брава и напече хљеба. Онда они пређу преко Зијемаљског Поља и преко планине Губавца и пријеђу у Невесиње па преко Невесињског Поља испод саме Касабе на Луковац и Бабу планину. Ту остану два дана и отпочину, а одатле пријеђу преко Мехке Груде и преко границе у Црну Гору. Ту се изљубе и опросте, и оде сваки на своју страну, а Стојан остане у Црној Гори.

Кад је плануо херцеговачки устанак (1875.), Стојан се одмах међу првима јавио, и био је у свим бојевима и свадје се је одликовао.

Кад је дошла окупација, он се врати у своје село са женом и дјецом. Долазио је у Мостар онако под оружјем и токама, и увијек је био лијепо дочекан. Кад је једном дошао у Метохију командант војнички (не знам кога је био чина),

затражио је од Стојана да преда оружје. Стојан га је молио да га не дира, да се он од дјетињства научио носити оружје. Он није попустио, те су му одузели оружје. Ово је Стојана убило и гледао је како ће се осветити. Уто дође 1882 година. Стојан једва дочека, скупи чету, те дочекај солдате, разбије пошту и однесе новце, па је са четом био по Херцеговини све док се умирило, и онда се склони у Црну Гору, те му Књаз дао кућу и земљу у Никшићу и неку малу плату, и ту га је ето и смрт нашла.

1. Школске прилике у Мостару

Колико сам распитивајући могао дознати, има преко двије стотина година да постоји српска школа у Мостару. На старом гробљу има натписа на крстовима од прије двјеста година.

Ја сам пошао у школу 1850 ја 1851 године. Школа је била за Бајатовом и Појатиновом кућом. Улаз је у њу био испод Бајатове одаје, кроз мрачан ходник. Била је доље изба а горе одаја. Имала је два пендера у исток, један у запад, један у сјевер. Из оног мрачног ходника дошло би се до степеница на врх и ту је био поклопац. Кад би се поклопац подигао на десну страну, наслонио би се на зид који дијели Бајатов таван и школу. Испод зида около била је начињена сечија за сједење ђака, а за учитеља био је начињен као кревет за спавање, ужи крај од истока, а шири од севера. На крају кревета, учитељу са десне стране, била је једна гредица за коју је кревет био прикован, а наврх те гредице био је прикован комад даске од 25 до 30 сантиметара у четврт; то је била штица и на њој је писао као на столу. На тој штици стајала је шипкова шипка; била је дуга око три метра, горњи крај био је увучен у једну рупу, а доњи намјештен на штицу; учитељ би сједећи узео ону шипку, па до на крај школе ошинуо њом ђака који није био миран.

2. Како се је учило

Ја сам дошао у учитеља Јове Милићевића, кога су звали Кеком. Учио се будимски буквар. Учио сам га и ја по ондашњем обичају. Најпрво сам учио аз, буки, веде, глагоље итд. Кад би редом научили слова како се зову, онда би учитељ узео једну карту пет центиметара четврт, гдје-када и већу, те би је преврио по пола, па опет по пола, и онда би откинуо са сриједи са ђоше један комадић, те кад би се развила она би шуба дошла наред сриједи. Оваква карта звала се „залога“. Учитељ би ову залогу метнуо на буквицу, и то ону шубу на једно слово које хоће и питао би: које је ово слово? — а ђак, ако је добро запамтио, погађао би,

па ако погоди, онда би га даље питао прескоком да погађа; ако не би знао, ударио би му шамар, и тако би присилио да се учи, те би ђаку било доста муке, док сва слова упамти.

3. Казне

Који ђаци не знају, за њих је била казна клечање. Доље, у оној соби, насуте је било пијеска удугуљ по 2—3 метра, у ширину по 20 центи, те који не би учио, пало би га да клечи на оној пржини; уздигни на обје ноге нагавице од димија — онда су дјеца димије носила — до више кољена, те оба гола кољена метнуо би у ону пржину. Сваки би се морао исправити и на кољена стати на пијеску и сваки би држао буквар у руци и учио, а један би ђак стајао и гледао да не би који снимио кољена са пијеска. Тако би ноге претрнуле, а онај суходолски пијесак упио би се у кожу, те би и крв дошла на оне збодотине.

Прије подне али пред вечер, кад се хоће кући да иде, извади их из пијеска па опет пробај залогом, је ли упамтио слова и научио, па ако не би запамтио, онда би био бијен, ја у фалаке, ја феруљом.

Фалаке су обло дрво, дуго један метар, широко на пет центи; са једне и друге стране од краја по 40 цм. проврћена је шуба кроз оно дрво, тако да би између шуба било 20 цм. У ове шубе увучен је тврд коноп; на крајевима су били свезани узли да се коноп не може извући. Доље би коноп висео по 20 до 25 центи. Фалаке су висиле о чивији на зиду. Кад би кога учитељ био у фалаке, узела би два најјача ђака фалаке, сваки за један крај, а онога кога ће бити легли би на леђа, дигли би му ноге и провукли кроз онај коноп, те би завили оним дрветом, око кога би се обавио коноп, а ноге би биле унутра, коноп би дошао иза пета, а оно дрво по цијевима испод наплета. Одоздо се упије коноп у кожу, а одозго дрво у кожу по цијеви, а онај сиромас не може да макне ногом. Сад дође учитељ са подебљим шипковим шипкама, те стане шибати по табанима: како удара по табанима, одлијећу комади од шипке. Онај се јадник криви, помаже, моли, преклиње да га пусти, увија се као гуја у процијепу, а гдјекад окрене учитељ и по стражњици шибати. Она два држе чврсто фалаке, кад учитељ престане, пусте га, а он јадник јауче и кука, пуше у табане, на њих се не може опријети, толико га боли.

Феруља је начињена од јелова дрвета. Дрво је једно пола метра дуго. Наврх дрвета начињено је у обло колико 5 центи устругано, у обло и мало плоснато. Држак је уструган у обло, два и по цента, и на дршку пробушена шуба

кроз коју је провучена канафа, те би феруља висила на зиду. Оним облим пласнатим врхом би се било. И на врху су биле шубе три четири на сриједи. Феруљом би се било по дланима, да би који пут и кожа пукла. Учитељ би рекао: пружи руку, па би пласнуо по длану као пратљачом. Тако би ошинуо по десетак феруља по једној и другој руци, и онај би јадник кукао и помагао, молио и преклињао да га не бију више, те би сиромаш поухао у длане и метао их под пазухе да му бол прође.

4. Шта се је учило

Рекао сам да се је учио буквар будимски. Кад би ђак годину дана сријецајући научио добро буквар, онда би узео часловац и у њему би почео учити читајући. Из њега је учио годину дана па и више. Кад се сврши часловац, онда долази салтијер (псалтир). Кад би се почео учити салтијер, онда би се почело учити и писање и рачун. Онда није било тека, лаписа, ни гвоздених пера. Мјесто тека били су прописи. Узело би се по три четири табака књиге (картије) просте, па је савиј у четврт и прошиј концем и ону страну разрежи гдје су табаци састављени; то су били прописи. За писање би се узео куршум од олова, те би га малим чекићем лупали, олово би се угријало и отегло би се, те га дотјерај до пола данашњег лаписа; врх би се расјекао ножем, а оне ноле би се савиле, једна на једну, друга на другу страну, те би изгледало као владицина шљака (штака), доњи би се крај зарезао и тијем би се писало мјесто данашњег лаписа. Пера би имали од морца (пурана) или од гуске, а било би које и од орла. Ова би пера собом зарезивали. Пера су лијепо писала, а гдјекоје би пишући шкрипало, особито од орла. Сваки је ђак имао дивит. То је нека кутија од жуте тенеће, дуга 20 до 25 цм., широка 3 цм. На једној (доњој) страни била је затворена, а на другој (горњој) имала је заклопац. У дивиту су се држала пера и оно олово. За горњу страну гдје је заклопац била је притврђена са стране испод врха друга кутијица слична коцки која се звала калкума. У њој се држало мастило које смо онда звали мурећеф. Калкуму је требало добро затворити да се мурећеф не проспе. Дивит се је носио за пасом тако, да је калкума вирила горе.

Учитељ би нам написао буквицу на преглед и ми би с овог прегледали и писали прописе; учило се писати само српски по старом начину: јер, јаћ и друга слова.

Молитве смо учили букварци заједно. Сишли би у доњи бој под басамаче, па би стали у редове, један до другог, онда би нас учио један старији ђак који је знао молитве наизуст. Он би почео: „Богородице Дјеве, радуј сја“, а ми

бисмо сви викали за њим у један глас; тако по неколико пута, па би нас пробао, да ми сами, па гдје не би знали он би нас поправљао. Учили би тако сваке суботе док не научимо. Послије би учили *Оче наш*. Часловци су учили молитве засебно. Часловци су учили Вјеровање, Помилуј мја, молитве засебно, тако исто псалтирци засебно. Часловци су учили Вјеровање, „Помилуј мја, Боже“, и друге молитве, и сви су у један глас за оним који би нам показивао.

Иза салтијера учио се мјесловац и скара, јер онда није било календара. Иза мјесловца учио се зборник — и с овим би се свршила школа. Рачун је учен кад и писање, и то највише множење, друго слабо.

У цркву се ишло на вечерњу, јутрењу и литургију сваке недјеље и празника. Одговарало је по 4 ђака са сваке стране. Кад би се пјевало оно старинско пјевање, сви би пјевачи били напријед, а кад би се пјевало „Тебе појем“, пјевачи би пришли пред двери са једне и са друге стране и ондје би пјевали, а кад би отпјевали „Достојно јест“, онда би опет отишли пред дјецу по пјевнице.

5. Како се сједило у школи и како се књиге носиле

Који су учили салтир, мјесловац или зборник, ти су сједили на оној сечији испод дувара, од учитељева стола до степеница, а који су учили буквар, или часловац, сједили су по тлима у реду, букварци један до другог, часловци исто тако. Школа није имала пећи, па је била зима у школи. Стога су ђаци носили ћилимце којим су се огртали од кише и зиме, а било је и ћебета. Ја бих носио ћебе па кад би се у њ замотао, не бих чуо зиме. Кад би погледао по школи, сви замотани к'о мумије мисирске. Тако није било ни воде у школи. Ђаци би доносили воде у малијем ћупицама и боцама, а љети када је врућина, па би пала киша, ми би потрчали кошћелама које су испред Митрополије, па како се киша низа њих циједи ми подметни уста, те дочекуј ону кишницу и пиј.

Књиге смо носили у торби на леђима, а деца имућнијих родитеља носили би их у хамајлијама; хамајлија је торба од чохе начињена; на њу је пришивена каница са једне и са друге стране; каницу метни преко врата и провучи лијеву руку, каница би дошла преко прсију и преко леђа, а хамајлија би висила с лијеве стране. Књиге су биле у њој, а дивит носио се за пасом с десне стране. Онда су хаљине биле све широке.

У школи се писало на кољену.

Био је стари обичај да се ђаци шаљу у школу на чисти понедјељак (прве недјеље часног поста). Кад би га родитељ довео, рекао би учитељу: „Моја кост, твоје месо!“ Па

када би дијете пошло у школу, донијело би учитељу добру погачу, боцу вина, ја боцу ракије, пред Васкрсеније јаја, а пред Божић говеђи пршут и боцу вина, ја ракије. Плаћала се мјесечина од 2 до 5 гроша, како је ко бољег стања.

6. Напредак у школи

Учитељ Јово Милићевић ожени се Маром, кћери Проконија Чокорила. Хоће да се запопи на мјесто покојног Серафима Шолаје кога је кап убила. Онда опћина набави два учитеља: Ристу Стојановића Србијанца, кога доведе Лазар Кнежић из Сарајева, и Илију Павасовића из Скрадина Стојановић се смјести горе у одају, а Павасовић доле у избу, која је била у земљи од истока, а имала је само два прозора, од сјевера један, а један од запада, и сечију са сваке стране испод зида гдје се је сједило.

Направише 4 разреда, први и други разред узе Павасовић, а трећи и четврти Стојановић. Тада се први пут направише банци (клубе). У горњу школу унесоше их из Бајетове башче, пошто извадише прозор, а у доњу кроз врата. За Бога, како нам је лијепо! чудимо се ми, не сједимо више на тлима. И иначе поче нови ред. Набавише се буквари из Србије, те свештена историја, катихизис, рачуница, земљопис, српска историја; — часловац и салтир учио се даље. Све је било наштампано старим правописом. Поче се друкчије и боље учити, па се и у цркви окрену љепше пјевати. Оба учитеља бијаху добри пјевачи, особито Стојановић, који је пјевао са десне стране до владичина стола. Павасовић је пјевао с лијеве стране. — Почеше се и годишњи испити полагати. У школи се нема гдје, те иза старе цркве: ондје би испите полагали. Окупи се сила свијета, те слуша што прије није чуо.

8. У новој школској згради

Уто се поче и нова школа да гради, гдје је сада „Прогресив“ конвикт. То је било 1854 године. Прије школе ту је била башча владичина, а у њој дуње и друго воће. Говорило се да је ову башчу поконио Лука Сјеран из Гнојница. Са Суходиле је био улаз у школу, цркву, митрополију, свештенички конак и остале куће. У оном дијелу гдје је сада нова црква, ту је био Али-пашин виноград, звани Пејковина. Ископаше се темељи и поче се зидати школа. Изабраше Ристу Дреча да буде над мајсторима. Школа је била готова за двије године, те 1856 године пређемо у нову школу.

Набавише нове учитеље: Јову Шушића Мостарца, Петра Србића Поповца из Завале који је свршио у Београду бо-

гословију — ја сам у овог учио — Михајла Ђурковића из Угарске, те су га звали Мађаром, и Симу Пејовића Бошњака.

Нова школа, пуна дјеце, добри учитељи, те би по реду пјевали учитељи у цркви — и опет оста све по старом: без ватре и воде, и да учитељи наплаћују мјесечину. Већ са доласком Стојановића и Павасовића дигло се фалаке и феруље, те би се дјеца била по стражњици; звали би *на мацана*: који би био најачи узјахао би на се оног кога би били, и он би га држао за руке да се не отме. Имали смо у школи великих, 20 година и више, особито из Невесиња. Како нису имали школе долазили би у Мостар велики, особито који ће се запопити.

Послије су били житком шипком по руци, или би лег'o потрбушке, те би га један држао за ноге, а други за главу и леђа, те би га били по стражњици. Ово је трајало до назад неколико година, а од тога времена је уведен хапс, да остане без ручка док научи задаћу.

О митрополитима

Сад ћу да пишем о владикама

Слушао сам о владици Јосифу. При њему је начињена стара црква (1833). Кад је дошао у Мостар, довео је матер Замбелу, која је умрла у Мостару и ено је упокојена пред старом црквом. Довео је брата Николина и његову жену и кћерку, довео је зета Јована Анђелопоља и његову жену и кћерку, те је овај Јован био коцобаша и радио у трговини и удао ћерку Луцику за Јована Зеца, Анику за Ристана Вуковића, Анђелку за Саву Поповића, а Васу сина оженио од Кнежића Јефтана, старог Сребре (има је бијелу браду, те га звали Сребро). Ова се породица посрбила, има и данас потомака, и тако исто и од брата му Николина посрбила се и зову се Николиновићи у Сарајеву.

После Јосифа дође Аксентије Бугарин. Он је остао мислим, до 1866 године.¹⁾ Чуо сам од оца и других да је био зао, да је гулио народ и свештенство немилице, метао јадне попове у букагије: једну ногу попову, а једна његова (владичина) коња. Тако је уцењивао да му даду више новаца.

Послије Аксентија дође опет Јосиф. Можда је Јован Анђелопољ са пријатељима радио у Цариграду код патријарха и турске власти да опет дође Јосиф на херцеговачку митрополију и израдио. Аксентије пред полазак служећи у цркви изађе пред двери и окрене наопако трићиле свијеће и пламенове доље и рекне: „Ко год је севап да ме дигну одавле, са ове митрополије, овако му се, да Бог да, кућа

¹⁾ Није тачно. Остао је до 27. априла 1848. В. Ђ.

наопако окренула!" — а Јован рекао му: „Де бацај сламу на ватру!" — Кажу да је овај исти Аксентије дао за бугарске школе 60.000 дуката и да су га Бугари метнули у календар за свеца.

Кад је Јосиф дошао први пут у Мостар и кад је начињена стара црква, усађен је струк купуса, „раштна", те био за Јосифа, те за вријеме Аксентија, те кад је Јосиф дошао други пут за митрополита, нашао је онај купус, те се говори и сад, да је струк купуса упамтио три владике.

Пошто је Јосиф дошао други пут, тад га је знам, малешна узраста, лијепо би служио све словенски, само би једном грчки кад би изишао са трићелама кад би рекао: „Господи, Господи, призри с небеса!" други пут би грчки. Кад не би служио стајао би у столу те би на јутрењу грчки пјевао. Тад сам научио те и данас знам пјевати грчки, а тако исто и „Христос воскрес": „Христос анести". Ово би се пјевало о Васкрсењу, једном словенски, једном грчки.

Јосиф је био добар црквењак, ишао је вазда у цркву и на вечерњу. Јутрења и литургија служиле су се зједно, и он би дошао на „Благословено царство". Уз пост часни јео је много спужа, те је и наш свијет научио јести, и јео је различито зготовљених док се постило. Удао је братичне: Јованку, Николинову кћер, за Хаџи-Јову Петровића у Сарајево, Анику за Саву Билића у Мостару, Катинку за Стефана Монастирлију Македонца, који је имао радњу у Мостару.

И Јосифа су дигли у Синод у Цариград, гдје је и умро а на његово мјесто дође Глигорије Грк, велик пијанац, па је био годину двије, те се разболи од велића пића те оде у Цариград гдје је и умро.

За њим дође Прокопије Бугарин, велики мајстор параме. Њему је било уређено давање од сваке куће по 7½ гроша. У Мостару би зимовао и купио порез, а љети би отишао у Таслицу и Фочу те би покупио Мирију. Тако се насую пара, па како видје да ће доћи устанак, замоли Патријаршију да га премјесте, и премјесте га.

На његово мјесто дође Игњатије Грк, без иђе ништа и паре. Надао се да ће амо закупити као и други. Кад је дошао овамо, сва Херцеговина у пламену, те му је наша црквена општина, видећи га у невољи, двапут заимала новац уз признаницу. Ја сам му ове паре однио; кад сам му дао, заплакао је од радости; дао сам му да може живјети. После је окупације, кад му се уредила плата, вратио је поштено. — Он је родом са отока Милитије код Смирне. Био је неразумљив човјек, прећерано љут, и при служби у цркви ни за шта почео би викати.

1) Опет нетачно. Григорије је био у Мостару од 1855—1860. В. Ђ.

Зидање нове цркве

Послије буње 1862 године доста је олакшало Србима и ишло им се на руку.

Тражило се да се подигну цркве и одмах убрзо дошло је седам фермана за седам цркава, и то преко Митрополита. Одреди игумана Серафима Перовића и мене, премда сам био млад, да однесемо фермане у мештџу у Стару махалу да се заведу у протокол. Фермани су били: за мостарску цркву (нову), бјелополску, дувањску, љубињску, старогабеоску, љубушки и у Невесињу за биоградску цркву. Ја сам фермане носио. Сваки је ферман био засебно у кеси од платна тавког, бијелог, у врху вијенац са бијелим зехом, те се стезало, а на свакој кеси прилијепљен комад карте и на њој написано за коју је цркву. Дођемо у мештџу. Кадија нас лијепо прими. Серафим му каза порашта смо дошли, а он узе фермане из моје руке, пољуби их и метну на чело. Каже: „Ја ћу што прије укапити и издати иламе, те чим буде готово, послаћу Деспотевендију".

И ове су све цркве начињене.

Омер-паша давао је нашој општини гдје год хоћемо мјесто за цркву; тако им је давао Чардагију. Али наши стари, ко кад их је убило турско зло, нијесу смјели узети Чардагију, него заштити Пејковину, гдје је сада нова црква. То је земљиште и прије било општинско, али га узео силом Али-паша Ризванбеговић и посадио виноград. Омер-паша им даде и почне се копати пржина да се поравни. Копали су је шкатори и искрећани у Суходолу; дуго се је пржина копала док је поравњено. Темељ се ископа и метнут је први од западних врата. Народ се вас искупио да присуствује освешћењу темеља. Темељ је освети архимандрит Намучина, а неимар Вулић простро гуњац, а свијет баца паре као награду мајсторима. Ово је било године 1863. Општина је уредила да по два грађанина надгледају мајсторе и аргате за недјељу дана. Сваке недјеље послје еванђеља огласи с олтару свештеник да ће наступајуће недјеље надгледати мајсторе ти и ти. Исто тако, сваке недјеље послје еванђеља објавио би свештеник да се носи камен за цркву. Напријед би пошао архимандрит Намучина и узео би камен на врат, а за њим вас народ, те би силу камења нанијели, како богат, тако и сиромас, па и жене и дјеца. Тако исто долазиле би греде стржеве за свезе кроз зид да се уздијају у дувр. Овога је доста требало. Чим би греде дошле на Царину, народ се искупи и све пренесе на себи, само да се мање потроши, и жељан народ цркве.

Кад су зовнули Спасоја Вулића, неимара, који је био прави селак, али добар мајстор за зидање, била је народна скупштина. Јово Ристић Околиш запити га: „Јеси ли ти ишје радио на овакој згради?" — „Нисам!" — „А јеси ли аргатовао на овакој радњи?" — „Нисам!" — „Па како ћеш ти оваку радњу узети на свој врат? Ти ћеш је покварити". Он одговори: „Дај ти жени потке, вас ћу Мостар сјемерити". Онда рече Околиш скупштини: „Ја се, браћо, не слажем да се овакој лезалици даде ова рађа". Рекне Вулић: „Ако не извршим, ево вам мој живот!" Околиш му рече: „Црква не узима живот, него чува људима животе. Сутра кад поквариш, ти ћеш чекић и мистрију у торбу па низ поље" — као што је тако и било.

Послије 4 године, кад су испуцали ступци и није се могло даље радом напријед, Околиш понуди скупштини да набави инжинијера из Тријеста, да ће га он платити, те да начини план, али скупштинари молише га: „Немој, Јово, Бога ти, умије, довршиће, ако Бог да". Онда он рече: „Кад нећете, ето вас тамо, нећу ни за што да знам, начините је од карте, ја ћу дати олово да се покрије. И дао је олово. Вулић је зидао, ишао напријед, док нису ступови и зид почели пуцати. Послије није ни знао, него позову из Велеса Андрију, неимара, који је градио сарајевску цркву, те је наставио за Вулића рад; метнуо унутра 4 ступца и учврстио 2 ступца напријед у олтару и два отргаче које је улијепио, те је пресводио са ступца на ступац, те подигао 2 мала кубета напријед и 3 више олтара, велико кубе на сриједи, звоник и тако довршио цркву 1873.

Прокопије Чокорило донио је из Русије 10.000 дуката за грађњу цркве, а и народ се одазвао, те записао силне новце и уплатио. Султан је дао и нама и католичима по 25.000 гроша.

Црква се је освјештала 1873 године лицем на Лучин дан. Било је сила свијета са свију страна из Сарајева, Лијевна, из све Херцеговине и њених каба, да се није могло ући у њу.

При литургији и освештању били су Хасан-паша Бушатлија, мутесариф, потомак Иве Пријевиће и сви конзули. Када се нафора давала, постије литургије, паша узео собом нафоре два комада, метну у уста и изједо. Бискуп фра Анђел Краљевић са својим свештенством стајао је у одтару у оном столу што је више трапезе, а кад је митрополит Прокопије држао говор, он је стао на двери и прекрстио руке, те слушао тако смирено и побожно.

Митрополит је овом приликом произвео три архимандрита: Теодосију Веселицу, игумана манастира Мишешева (он је рођени Мостарац), Христифора Вукотића, игумана манастира Свете Тројице у Пљевљима, и Милентију Церовића, игумана манастира Дужи.

Данашње иконе нису биле дошле из Русије, те су престолне иконе из старе цркве метнуте у нову, малешне спрам ових икона; сва су мјеста била празна и шупља, док су дошле из Русије, чини ми се, после освештања до једну годину, ове што су данас, које су грађене у Кијеву у Печерској Лаври а Русија их послала на дар, те су оне ствари пренесене онег у стару цркву, и ове нове намјештене како и данас стоје.

Да не буде црква гола, после освештања приложи онај велики цвијет стаклени на сред цркве Тодо Аничих Мостарац, трговац у Тријесту, онај цвијет на десној страни приложи Еснаф терзијски, онај на лијевој и она два стаклена цвијетића пред дверима Еснаф Њебечијски, на лијевој страни Еснаф муталчијски, онај цвијет ниже великог по сриједи цркве Сава Јелачић, а онај са десне стране у дну ко је дао не знам; Еснаф екмеџијски дао једно велико звоно, а Ристо Миљевић два чирака од туча који стоје гдје се цјелива. И тако се црква окитила како данас стоји.

Стари водовод

За турске владе није било друге воде, него Неретва и неки бунари (врела), које би свијет носио за пиће, а Неретву за прање. Биле су и чесме разведене по вароши, а вода је била од Родобоље узета са Бакшама, више Дадиха млинице. Чунци су били дрвени, лучеви, сјечени на Борцима и догоњени на коњима, дуги по 1 метар и 20 цм. Вода је била преведена преко старог моста. За пиће је била слаба, те је свијет није пио, него је узимао за прање и друге потребе.

Нисам могао дознати ко је начинио и довео водовод и када, само је било заклада: кућа, дућана и земље, које би на смрти остављали за издржавање воде, и то само Турци. Радње око водовода надгледао је, што се зна, Хаци-Мухамед Ђишић Јусуфов (умро је 1851 године; после његове смрти преузео је гледање његов братић Мула-Ахмет Ђишић све до своје смрти, до окупације. Оба су гледала бесплатно, без икакве награде, само за севап. Мајстори су били Паво Макитан, па су му се синови прозвали по његову имену Павлозићи. После Макитана дође Никола Мијатовић; био је у лијево ско слијеп, те су га звали Ђоро Мијатовић. После Ђишића и мајстора Мијатовића дошао је Ме-

кић Турчин и он је радио са оним истим радницима који су радили са Мијатовићем и себи надницу наплаћивао.

„Дјевојачка вода” доведена је у Мостар прије 100 година. Довео ју је Мустафа еф. Мукић, муфтија. Била је чесма покрај пута, ниже врела, у четврт са сваке стране по 1½ метар, висока на четири метра, горе зашиљена са сваке стране и покривена. Чесма (лула) је била велика, од туча, под њом корито, те би људи пили воду из чесме, а из корита стока. Спрам чесме, према југу, била је озидана софа где би клањали Турци путници. Од чесме су били намјештени дрвени чунци и одведена вода Мостару. Тих чесма било је свега седам. Док је био жив бег-ефендија, лијено су чесме радиле, а кад је он умро, његови наследници нису се старали ни бринули, те се је овај водовод покварио.

На Малом мајдану била је чесма и одавде је ишла у бању, звану хамам. У овом хамаму свијет се је купао. Била су 4 одјељења за купање. Доље је био патос врућ, биле су чесме са врућом водом и пред њима од миљевине корита гдје би се точила врућа вода. Био је један одјел гдје би се свлачили и један одјел гдје би лежали док би се почели знојити, само замотани једним чаршавом по доњем дијелу тела. Гдје би се купали, били су људи, звани „та-лаци”, који би те испрали салифом и сафуном, те би ти донијели сух чаршав и мараму да покупиш воду и отишао би у онај дио гдје си се свукао, те би ти донијели кафу и цигару после купања.

Био је и пријеко хамам према Тафани, али нико па ни најстарији људи нису запамтили да је овај хамам радио.

Мостарски град

На лијевој страни Неретве, у дну Суходолине, одмах уз Неретву била је кула и под њом велика врата која су водила у кујунџилук-чаршију. Туда је ишао пут за стари мост. Од ове куле, изнад Неретве, био је бедем са пушкарницама, и то до капилика (врата) кроз који се ишло на Неретву; од Капилика до старог моста били су дућани и магаци.

Од ове куле према истоку био је бедем са пушкарницама до куле која је била покрај Суходолине. Кроз ову, на њезина велика врата, ишао је главни пут кроз Мостар. У њој су стајали војници, градске тобџије.

Даље уза Суходолину био је бедем са пушкарницама, који и данас постоји. Ишао је до Табије, гдје су стајали турски топови, и ту би се дизао барјак сваког петка, о Бајрамима и на Султанов рођен-дан.

С горње стране Табије била су врата, а више њих и око њих биле су заптије и њихова управа. То је била жан-дармерија. Под њиховом управом били су хапси, те њихов миралај (пуковник) и бинбаша (мајор) судили су неке ствари: кад би се ко свадио, побио, здравствене преступе, продавање зеленог воћа; под њима су биле крчме, чистоћа, слање позивница на села и у вароши, и друге ситне ствари.

Од Табије био је бедем до Милића сокака, који и данас постоји. Изнад овог бедема биле су велике ледине, где је еснаф ћебециски сушио клачеву вуну, пребирао и луте тукао.

Кад је Али-паша Разванбеговић именован и дошао из Стоци, он је на овим лединама начинио себи сараје (дворац) и све заградио уза Суходолину до старог бедема. Начинио нови бедем који и данас постоји и кулу на Њоши озидао, а одавде до Милића сокака исто озидао бедем и кулу на крају, које и данас постоји, а одавде низ Милића сокак до старог бедема и овдје озидао табију, гдје су били топови намјештени наспрам јужне стране вароши.

Ово што је оградио, један је грдни простор, и унутра је начинио сараје: најприје мушки одјел, гдје су сједили и судови, до њих женски дио, гдје су биле жене, робиње, кухиње, смочнице, (ћилери) и све што му треба. Напријед, код мушког дворца, биле су коњушнице, велика зграда, а около све потребе. Изнад дворца до новог бедема били су посађени виногради и воћњаци, ту је било сваког воћа: одриње за грождје, смокве петроваче, смокве тенице, разне врсте прасака, зерделија, крушака, јабука, бајама, ораха, свега што поднебље даје, разних шипака, цвијећа свакојака, руже сваке. Какав је био дворца има слика у „Илустрованим српским новинама“ од године 1881, страна 136. — Ту је била и врло велика касарна за војску.

Од Милића сокака силазио је бедем кули која је била више Рамића сокака. Ова је кула била од два боја, иста онака као у дно Суходолине и доље су била велика врата и кроза њих главни пут. И у тој кули су биле градске тобџије. Од ове куле ишао је бедем низ Рамића сокак до Неретве. И овдје је на крају била кула повише Неретве, гдје и сада има зидина.

У граду, на лијевој страни Неретве, било је насељено свијета. Била је и чаршија „Велика тепа“. Од куле на Суходолини до куле код Рамића сокака, кроза град, био је главни пут, били су сокаци калана, Диздарев сокак; ту је била, а и данас постоји, џамија и пред њом шедрван са водом. Испред џамије водио је пут низ хендек на стари мост.

Између хендека и старог моста има велика кула, стара, са три стране у обло, а са четврте стране равна, висока једно 15 метара..

Ово што је у бедему назвали су Старим Градом, а она чаршија што се протеже према Луци звала се Закулом и дућанџије Закуљани; били су већим дијелом православни Срби..

На десној страни Неретве према првој кули са лијеве стране била је кула која се је звала Алебина кула.. Она је још за турске владе пала јер је под њом пала пећина до Неретве.. Испод ње, покрај Неретве, био је озидаан зидом бунар који се је звао Алебин бунар. Из њега је свијет лети носио воду, јер је био студен; а кад би наступила иланска жега, свијет би ту ишао те би хладовао.

Од ове куле, иза Тафана, био је бедем од града уз Башчине до више оне старе бање (хамама) пред Тафаном. Изнад бање ишао је бедем преко Башчине и излазио на цернички пут, гдје су била велика врата и више њих кула, па је ишао преко једног дијела Родобоље те покрај вакуфа до пута који води са старог моста на Шеховац. И на овом је путу била кула од два боја и на њој врата велика куда је водио главни пут.. Затим је бедем ишао изнад Голубовића кућа те преко главног рукава Родобоље до пута који води испод Хума. И овдје је била кула на два боја са великим вратима на свод као у осталих кула, а од ове куле ишао је бедем испод Хума иза Капетановића кућа, па од Хума низа страну до пута који води низ Доњу махалу.. И овдје је била кула од два боја и под њом велика врата. Од те куле ишао је бедем низ башче и покрај кућа до Неретве. И овдје била кула спрам оне у Рамића сокаку са лијеве стране Неретве; обје једнаке, и са десне и са лијеве стране Неретве..

На десној страни града крај старог моста имаду велика врата на свод. Покрај врата има велика кула, висока отприлике 15 метара. Доље, у доњем боју, при тлима доспрам воде била је тавница. Овдје су Турци спуштали Србе, кога би дочепали виђена човјека и чувена јунака. Из ове тавнице била је једна мала пенџерица, 15 центиметара у четврт, са демирима, те би хашшеници свезали на штап дес те би помолили на пенџеру и молили и људи пролазећи давали су им милостињу. Ова се тавница звала „Под капак“. На овој тамници била је друга, сухља, али и она влажна, а до ње је била заптијска соба, она је била здрава, са прозорима према истоку. Више врата оних великих куда иде главни пут била је једна одаја где је сједио заповједник страже и надзирао хапсе. Од ове собе били су басамаци навише

до пред кулу, која је имала још навише два боја гдје су хапшенике држали закључане. Кула је вазда била пуна хапшеника окованих у гвожђу, неко у тешке, неко у лаке прањге (окове).

Кад је дошла окупација, војничка је власт оборила 9 кула.

Осим ових кула било је пријеко још кула, које су, кажу, зидали Турци кад је Јанковић Стојан ударао на Мостар те пријеко порушио џамију и махалу звану Вакуф. Ту је џамију поправио Дервиш-паша Ченгић; кажу, — говорио је: „Јанковић оборио, Ченгић поградио и начинио”.

Преплића између Стојана Јанковића
и Владимира Карачића

Без икаквог сумњивања, Стојан Јанковић и Владимир Карачић
познати су још онда кад је Карачић почео да пише своје